

ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР”

ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ”

Ивайло Детелинов Цанов

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ФАКТОРИ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНАТА
ОРИЕНТАЦИЯ НА УЧЕНИЦИ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд
за придобиване на образователна и научна и степен „доктор”
Професионално направление 3.2. „Психология“
Докторска програма „Обща психология”

Научен ръководител:
Доц. д-р Петър Нешев

Рецензенти:
Проф. д.пс.н. Галя Герчева-Несторова
Доц. д-р Минко Хаджийски

ВАРНА
2014

Дисертационният труд се състои от увод, три глави и заключение. Общият обем се разполага на 176 страници, като в това число са обособени три приложения. В текста са включени 6 фигури и 15 таблици. Библиографията съдържа общо 175 заглавия, от които 79 на кирилица и 96 на латиница.

Дисертационният труд е предварително обсъден от катедра „Психология” и е насочен за защита пред научно жури, назначено със заповед на Ректора на ВСУ „Черноризец Храбър” № ...../ .....

Защитата на дисертационния труд ще се състои на ..... от .... часа в ..... на ВСУ „Черноризец Храбър”.

Материалите за защитата са на разположение в стая ..... във ВСУ „Черноризец Храбър” и на интернет адрес www.vfu.bg, раздел „Докторантури”.

I. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд на тема „Психологически фактори за професионалната ориентация на ученици в юношеска възраст“ е в обем от 176 страници. Състои се от увод, три глави (като глава трета е придружена с изводи и препоръки), списък на използваната литература и три приложения.

Съдържанието на всяка глава е разделено в отделни параграфи. Основният текст съдържа 15 таблици и 6 фигури. Списъкът на използваната литература се състои от 175 източника, от които 79 на кирилица и 96 на латиница.

Изложението на дисертационния труд е структурирано, както следва:

Увод	3
Глава първа. Психологически характеристики на професионалното самоопределяне и кариерното ориентиране при юношите	7
1. Характеристики на юношеската възраст. Изборът на професия в житейския план на юношата.....	8
2. Специфика на професионалното ориентиране при юношите.....	12
3. Теории и подходи за професионално развитие на юношите.....	25
4. Специфика на кариерното консултиране при юношите.....	30
4.1. Личностно-центриран модел на консултиране при юноши. Кратък обзор на „съветничеството“.....	32
4.2. Професионална пригодност и професионална компетентност.....	41
5. Практическа приложимост и принципи на кариерното ориентиране при юношите.....	45
6. Специфика на връзката между училището, семейството и кариерното консултиране.....	53
Обобщение на първа глава.....	57
Глава втора. Психологически характеристики на професионалния избор и готовност за професионален избор при юношите	60
1. Същност и особености на професионалния избор при юношите.....	60
2. Професионална психодиагностика на готовността за професионален избор.....	67
3. Трудности при взимане на кариерно решение.....	72

3.1. Таксономия на трудностите за взимане на кариерно решение според Гати, Краус и Осипол.....	76
3.2. Бариери за взимане на кариерни решения при юноши.....	78
3.3. Ролята на кариерния консултант при взимане на кариерни решения.....	80
Обобщение на втора глава.....	84
Глава трета. Емпирично изследване на трудностите, влияещи при избора на професия на ученици в юношеска възраст	88
1. Организация и провеждане на изследването. Цел, задачи, хипотези и метод на изследването	88
2. Адаптиране на методиката за изследване трудности при избор на кариера... 89	89
Основни характеристики	89
Описание на оригиналната методика.....	90
3 Анализ и интерпретация на резултатите от изследването Процедура за адаптиране на методиката в български условия.....	97
Факторен анализ.....	100
4. Експериментално проучване за пробиране на авторова методика за преодоляване на трудностите при професионалното ориентиране на юноши. 113	113
Разработване на авторова методика за преодоляване на трудностите при професионалното ориентиране на юноши.....	113
Провеждане на експеримент и пробиране на авторова методика за тренинг обучение на юноши за справяне с фактори, оказващи негативно влияние при избор на професия.....	117
Резултати от проведена пробирането на авторова тренин програма за преодоляване на бариерите при избор на професия.....	118
5. Изводи и ограничения на изследването. Насоки за бъдещи изследвания.....	131
Насоки за бъдещи изследвания.....	133
Заклучение.....	134
Използвана литература.....	136
Приложения	

Приложение 1 Български вариант на ревизиран въпросник за определяне на трудностите при избор на кариера

Приложение 2 Официална кореспонденция с професор Итамар Гати

Приложение 3 Авторова методика за тренинг обучение за влияние върху факторите, оказващи влияние при избор на професия

Увод

Съвременното общество изпитва системна криза, която води до трансформация на социално-културните категории. Структурното и институционалното преобразуване на обществото промени вярванията на различните поколения. Всичко това е в основата на трансформирането и активизирането на обществото към неговата нова икономическа, политическа и духовна основа. Докато социалните отношения целят развитието на основата за разделение на обществото, културата и основните социални ценности са духовен източник и механизъм на социална интеграция. Затова е необходимо задълбочено и изчерпателно проучване на структурата и динамиката на ценностите на младежта, нейните социални нагласи, тяхното съдържание и връзката им със променящите се реалности, както и статуса на различните възрастови групи. Това е промяна на положението на младите хора в обществото като цяло и в отделните подсистеми и изучаването на социалните нагласи и ценности на младежта. При анализа на ценностите може да се идентифицират източниците на духовното развитие на обществото.

Структурата на съзнанието на младото поколение, което е неразделна част от общественото съзнание, е изключително сложна и различните елементи допринасят за развитието на социални процеси, които насърчават движението към нови социални идеали и запазване на социалната стабилност на обществото.

Младежта е много динамична и силно чувствителна към динамиката на социалните процеси в обществото. Поради това изучаването на психологическото развитие в младежката възраст е от особен интерес за изучаване от психологията. От гледна точка на кариерното развитие в юношеските години личността прави своята първоначална кариерна

идентификация. Определяйки първичната кариерна идентификация за ключова за кариерното развитие на личността, авторът се фокусира в изследване на факторите, оказващи влияние при професионалната ориентация на младежите.

Възрастовата граница на изследваните лица е 15–17 години. В проучването ще бъдат включени представители на младите хора в етапа на изграждане професионалното ориентиране. Начален етап от тяхното професионално образование е средното училище.

Актуален въпрос е установяването на съществуващите обществени нагласи, които имат значително влияние върху икономическите, политическите и социалните процеси. Следва да се отбележи важността за развитието на държавата и обществото на младите хора, които със своята силна творческа ангажираност, заетост и обществена дейност оказват значително влияние върху процесите, които настъпват в страната. Социалното поведение на младите хора, професионалният избор и професионалната реализация определят до голяма степен състоянието на държавата, тенденциите и перспективите за нейното развитие. Всичко това изисква анализ на поведението на младите хора с цел да се прогнозира по-нататъшното развитие на страната, но също така и възможността за формиране на положително поведение сред младите хора, които ще допринесат за ефективното развитие на държавата и обществото.

Обект на изследването: младите хора в етапа на изграждане професионалното ориентиране и началния етап от тяхното професионално образование в средното училище, на възраст от 15 до 17 години.

Предмет на изследването: Факторите, които оказват влияние и детерминират трудностите при избор на бъдеща професия.

Цел на изследването: Установяване на видовете трудности, оказващи влияние при избора на професия. Съставяне на авторова методика за преодоляване на основните фактори, оказващи негативно влияние върху професионалната идентификация при юношите. Пробиране на съставената от автора методика.

В съответствие с обекта и предмета на проучването се обособяват следните задачи:

1. Проверка на психометричните свойства на българската версия на въпросника за определяне трудностите при взимане на решение за кариерата (CDDQ-R по отношение на фактори, валидност и надеждност);
2. Разкриване на спецификата на трудности при избор на професия;
3. Да се изследват и опишат основните фактори, оказващи негативно влияние върху избора на професия при юношите;
4. Обработване и анализ на резултатите от изследването;
5. Съставяне на методика за преодоляване на основните фактори, оказващи негативно влияние върху избора на професия при юношите;
6. Пробиране на съставената от автора методика за преодоляване на основните фактори, оказващи негативно влияние за избор на професия при юношите;
7. Интерпретиране на постигнатите резултати.

Хипотези на изследването:

- 1. Липсата на обективна информация за различните професии и на себепознание са основен фактор, оказващ трудност при избора на бъдеща професия.*
- 2. Кариерното ориентиране е важен въпрос както за момчетата, така и за момичетата, следователно няма да има разлики в общото ниво на трудностите, с които се сблъскват.*

Метод на изследване:

- Ревизиран вариант на тест за определяне на трудностите при избор на професия [CDDQr], въпросник за трудностите при избор на професия, ревизирана версия.
  - Авторова тренинг методика за преодоляване на трудностите при юношите.
1. Липсата на обективна информация и на информация за себе си са основни

фактори, оказващи трудност при избор на бъдеща професия.

2. Кариерното ориентиране е важен въпрос както за момчетата, така и момичетата, следователно няма да има полови разлики в общото ниво на трудностите, с които те се сблъскват.

Глава първа. Психологически характеристики на професионалното самоопределяне и кариерното ориентиране при юношите

1. Характеристики на юношеската възраст. Изборът на професия в житейския план на юношата – от гледна точка на психологията юношеската възраст, е болезнен период на промени и стрес от неуспехите в тези промени. Особеността на способностите за адаптация на младия човек към новите отговорности и очаквания определя резултатността и посоката на развитие на юношата. Юношеството е едновременно кратък и дълъг и сложен процес на метаморфоза. Преобразяването от дете в юноша е индивидуално, но често пъти създава объркване в представите за това в какво ще се превърне юношата. Самите млади хора под въздействието на социалната си компания често променят несъзнателно посоката на промяна и често пъти това променя хода на развитие на процеса на избор. Този важен момент в психологическото и социалното развитие на личността на младия човек зависи от избора, който ще се направи. Във всекидневието юношата прави несъзнателно множество малки и не толкова решаващи избори, които въпреки това са важни за него. Но с настъпването на момента за избиране на бъдещото професионално развитие се встъпва в ситуация на стрес и несигурност от решението и способността на направата на избор. Тази постъпка е сериозна и се изисква повече стабилност в информацията на младия човек за това, какво ще избира.

2. Специфика на професионалното ориентиране при юношите

Спецификата се състои в наличието на начална професионална ориентация на пазара на труда на хора, които нямат все още трудов опит и тепърва набират

познания за различните професии. Спецификата е и в това, че е необходимо да се представи подробна информация за професиите, които би могъл да избере кандидатът. Професионалното ориентиране не се ограничава само до информиране, но се насочва и към психологическата намеса, т.е. разглеждане и повишаване на личната самооценка. Тази намеса е необходима в случаите, в които обектът трудно възприема себе си като професионалист и способен да извършва дадена професионална дейност.

3. Теории и подходи за професионално развитие на юношите

Основният въпрос за изграждане и развитие на професионалните умения е свързан и с развитието на личностните умения.

Развитието на личните особености в усъвършенстването на уменията и прилагането им зависи от спецификата на труда. Например при юридическата професия се развива наблюдението и бдителността. В този случай образуването на някои характеристики, индивидуалност като качества, важни за дадена професия, може да е в основното ниво.

Развитието на личностни характеристики в процеса на професионализация може да бъде не само поради "пряка" адаптацията на личността към професията, но и поради "компенсаторни" професионални устройства [107]. Това означава, че човек под влияние на изискванията на професията може, с помощта на силна воля и усилия, да преодолява някои личностни черти, които пречат на изпълнението на дейностите. Например ако спецификата на професията изисква постоянен контакт с хора, човек може да преодолее естествената си срамежливост.

Правилно направеният избор се свързва с диагностика на професионалната пригодност. Професионалната пригодност е специфичен израз на скритите възможности и способността на личността да изпълнява ефективно определена трудова дейност, да заема пълноценно дадена длъжност [51]. В категорията професионална пригодност следва да се влага следното съдържание: възможността на личността достатъчно сполучливо да реализира определена

професионална дейност на основа предварително акумулираните знания, умения, навици и ценности. Така в понятието се обединяват две страни: природна даденост, изразяваща се в наличните физически и психически качества на личността и отразяваща потенциалните възможности за работа в професионалната област; както и развиване на притежаваните качества и особености чрез професионално обучение, трудов опит, специален стаж [39].

4. Специфика на кариерното консултиране при юношите

Спецификата на кариерното консултиране при юношите е пряко свързана с работата на консултанта със семейството. Тук се образува един важен тристранен процес на взаимодействие между юношата, семейството и консултанта. Намесата на семейството играе особена роля в развитието на юношата и неговите избори. Често тези избори се правят под влияние на семейството и неговите амбиции или традиции. Напоследък сред младите хора се усеща елемент на самостоятелност при напрана на избори. А намесата на консултанта играе ролята на коректив на действията при избора или по-точно създаване на ясна представа за професиите и образованието, за очакванията към избраната професия. Пряко свързано е и училището, което от своя страна влияе силно върху стимула на избор на професия. Намесата на училището като институция се отразява и върху отношението на младия човек към професионалното ориентиране въобще.

4.1 Личностно-центриран модел на консултиране при юношите. Кратък обзор на „съветничеството“

Професионалното информиране представлява процес на натрупване на информация, необходима на индивида за взимане на решение относно избора на професия, път за придобиване на тази професия, учебно заведение и други. Професионалното информиране може да се проведе под две форми: индивидуално и групово информиране.

При личностно-центрирания модел на професионално консултиране най-същественото е, че: акцентът се поставя върху целите на клиента за себеприемане и себеразбиране; отдава се по-голямо значение на интерактивната

връзка между консултант и клиент; подчертава се свободата на клиента да формулира и решава проблема си; предоставя на клиента активната роля във взаимодействието с консултанта.

4.2 Професионална пригодност и професионална компетентност

Професионалната компетентност е генератор на качества и до голяма степен източникът е самият човек. Ето защо е важно юношите да се включат в самостоятелно обучение, което набляга на самопознание, самообучение, самоконтрол, упражняване. Всеки човек, който избира своята професия, е важно да се информира за същността на различните дейности и да научи, открие и развие своите способности.

5. Практическа приложимост и принципи на кариерното ориентиране при юношите

Една от първите теоретични концепции за професионално консултиране е тази на Ф. Парсънс, в която авторът застъпва тезата за „трите базисни решения” и „Аз-концепция”-та; решение за избор на професията; решение за взаимовръзката между избраната професия и неговата „Аз-концепция”. Този тристепенен модел на взимане на решения очертава, от една страна, характеристиките на клиента, от друга – значението за него на избраната професия, и от трета – реалистичността (или не) на „Аз-концепцията” му, отнесена към избраното професионално поле.

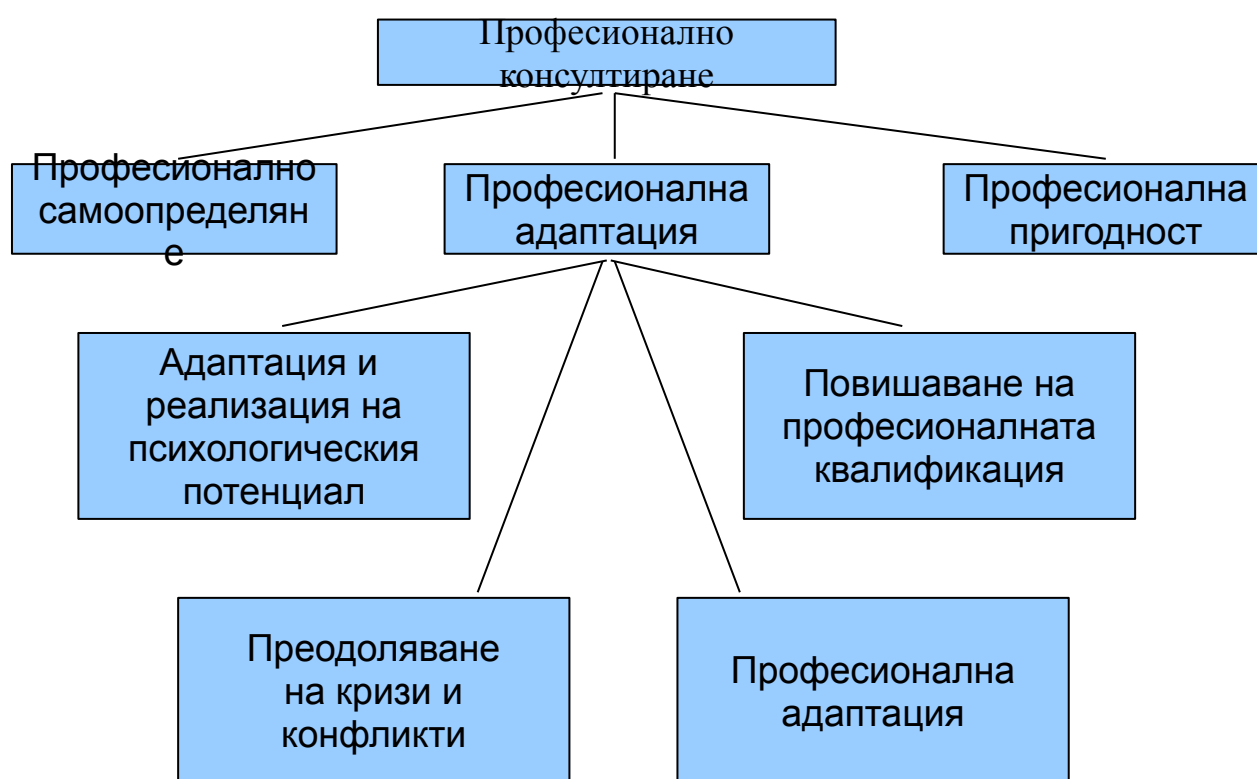
6. Специфика на връзката между училището, семейството и кариерното консултиране

Училището, семейството и обществото формират бъдещето на детето като активен член на обществото. Освен това индивидуалността на детето се формира под влияние на обществените отношения, които пряко влияят на живота и творчеството му.

Често се случва удовлетвореността на родителите от тяхната професия да бъде достатъчен стимул за децата да желаят да се запознаят с нея, а след това и да я изберат. Затова родителите трябва често да говорят на децата за работата си и нейната социална значимост. В същото време е неприемливо за родителите да

злоупотребяват със своето субективно отношение към определени професии и да го предават на децата си. Това означава, че родителите трябва да помогнат на децата да разберат по-добре своите наклонности и възможности и определят своята професионална кариера.

Целта на кариерния съветник е да се подпомогне с професионално самоопределение и за вземе на правилни решения при избора за професия. Психологическата помощ или професионалното консултиране е условно разделена на три основни области (фиг. 1)

Фигура 1. Области на професионалното консултиране.

Особеността на настоящите предизвикателства е възникнала пред значителен брой хора със свободата на избора. Във връзка със свободата на избора има някои етични проблеми на професионалната консултация. В кариерното консултиране етичните въпроси може да се поставят от две взаимосвързани нива: по отношение на готовността на индивида да избере и приложи някои морални позиции, по отношение на готовността за

професионална консултация, която предоставя истинска помощ на човек при взимане на такова решение, без да наруши основни етични норми на взаимодействие на психолога с клиенти.

Глава втора. Психологически характеристики на професионалния избор и готовност за професионален избор при юношите

1. Същност и особености на професионалния избор при юношите

Професионалното ориентиране е интердисциплинарен проблем, в който основна роля заемат педагогиката и психологията, които предлагат широк набор от мерки, които да помогнат професионалната ориентация на индивида. Професионалното ориентиране е специално организирана помощ, целяща да се оптимизират процесите на професионално самоопределение на личността. Можем да кажем, че основната задача на професионалното ориентиране е пълното развитие на личностните качества и подпомагане процеса на самопознание, чрез което личността да избере професионална сфера, в която да се реализира. За да бъде успешно професионалното самоопределение при юношите, е важно да се развиват в тях положително отношение към себе си, своите способности за осъзнаване на важността и необходимостта на самоопределение и адекватно отношение към избора на кариера въз основа на техните желания и способности. Важна роля за успешна професионална ориентация играе факторът за адекватна оценка на личните психо-физиологични характеристики.

Проблемът на готовност при взимане на професионален избор е процес на професионално самоопределение при младите хора. Сегашното положение в обществото изисква едновременното прилагане на две функции на индивидуалните психологически характеристики на личността: от една страна социална стабилност и гъвкавост и, от друга страна, развитието на личностната идентичност, която създава вътрешната. Тя служи като отправна точка за процеса на готовност за професионален избор. Проучването на готовността за

професионален избор е една от целите на кариерното ориентиране сред юношите.

2. Професионална психодиагностика на готовността за професионален избор

Професионалната психодиагностика представлява част от общата психодиагностика, чиято същност е свързана с изследването и оценката на свойствата на индивидуалността на човека за целите в професионален план, професионално ориентиране. Личностните качества са предпоставка за реализирането на професионалните планове или обратното, пречка за недостигане на поставените цели. Когнитивните и социалните интерактивни способности и умения са водещите личностни потенциали. Факторите за мотивация са тясно свързани с това как да се постигне целта.

Целта на психодиагностиката е да се установи дали съществува проблем на личностно ниво за ефективна професионална реализация и постигане на успех. Пригодността представлява в своята същност адекватна адаптация и успешна изява на индивида в трудовата дейност.

Оценката на професионалната пригодност представлява същността на анализа на същинската годност за упражняване на професия, преценяване на надеждността за справяне със стреса от адаптация и откриване на личните мотиви за реализация. Професионалната пригодност е свързана с процеса на промяната. Особено значима е тя при професии, при които е характерно наличието на напрежение и работа под стрес. При тези професии е допустимо и едно обратно личностно развитие в смисъла на личностна деградация, личностна несъвместимост, неефективна реализация и трансформация на мотивацията, включително и желание за промяна и смяна на професията.

3. Трудности при взимане на кариерно решение

3.1 Когнитивният дисонанс е признат като важен фактор при взимането на кариерно решение Austin, Wagner и Dahl. Той се отнася до предубеждения или неверни вярвания, нереални очаквания, различни митове и стереотипи,

негативни оценки по отношение на дейностите, извършвани от хората в дадена професия и действителните изисквания за професията, които влияят при взимането на решение за бъдещата професия.

3.2 Конфликти при взимане на решение

В много случаи дадено лице полага големи усилия да вземе конкретно решение за кариерата си и тези усилия срещат пречка в лицето на конфликти, които са причинени от отделните фактори или от натиск от трети страни, или дори от външни фактори, като например социални, икономически и политически.

Себеефективност

Бандура въвежда концепцията за личната ефикасност, с която той заявява, че субективната преценка на индивида влияе на неговата способност да успее в дадена дейност или да се изправи пред дадена ситуация.

Таксономия на трудностите за взимане на кариерно решение според Гати, Краус и Осипол

Тези области са допълнително разделени в десет специфични категории на трудност. Липсата на готовност включва три категории, които могат най-често да оказват влияние преди личността активно да се интересува и да се включи на пазара на труда.

Таксономичното предложение от Gati, Krausz и Osipow[122] включва три основни области на трудност, посочени на фигура 2

Таксономия на трудностите за вземане на кариерно решение според Гати, Краузс и Осипол

Трудности при вземане на кариерно решение

преди вземане на решение	по време на вземане на решение	
липса на готовност поради	липсата на информация за	противоречива информация
- липса на мотивация	- процеса на вземане на решение	- ненадеждна информация
- обща нерешителност	- себепознание	- вътрешни конфликти
- дисфункционални вярвания	- професионалните изисквания	- външни конфликти
	- получаване на информация	

Фигура 2. Таксономия на трудностите при взимане на кариерно решение.

Бариири за взимане на кариерни решения при юношите

За някои млади хора процесът на взимане на кариерно решение е въпрос на възможност при дилемата да избират между няколко еднакво желани алтернативи за задоволяване на потребностите и успешна кариера. Фокусът на кариерното консултиране е бил и продължава да бъде върху подпомагане на младите хора да развиват умения, за да постигнат задоволително решение. Това проучване разглежда някои от трудностите, пред които са изправени младите хора при взимането на избора за професия.

3.3 Ролята на кариерния консултант при взимане на кариерни решения

По традиция акцентът на кариерното консултиране е фокусиран върху информация, подавана от кариерния консултант към клиента, и по-малко внимание се обръща на големия брой фактори, оказващи влияние при кариерното развитие на индивида. Въпреки това в днешното общество много юноши искат да имат активна роля в процеса на тълкуването на информацията, която те са събрали за себе си и за възможните избори за кариерна реализация с помощта на различни източници на информация.

Глава трета. Емпирично изследване на трудностите, влияещи при избора на професия на учениците в юношеска възраст

1. Организация и провеждане на изследването. Цел, задачи, хипотези и метод на изследването

Цел на изследването: Установяване на видовете трудности, оказващи влияние при избор на професия. Съставяне на авторова методика за преодоляване на основните фактори, оказващи негативно влияние за професионална идентификация при юношите. Пробиране на съставената от автора методика.

В съответствие с целта на проучването се концентрират и обособяват следните задачи:

1. Проверка на психометричните свойства на българската версия на теста за определяне на трудностите при избор на професия [CDDQr] (по отношение на фактори, валидност и надеждност);
2. Разкриване на специфичните трудности при избор на професия;
3. Да се изследват и опишат основните фактори, оказващи негативно влияние върху избора на професия при юношите;
4. Обработване и анализ на резултатите от изследването;
5. Съставяне на методика за преодоляване на основните фактори, оказващи

негативно влияние върху избора на професия при юношите;

6. Пробиране на съставената от автора методика за преодоляване на основните фактори, оказващи негативно влияние върху избора на професия при юношите;

7. Интерпретиране на получените резултати;

Хипотези на изследването:

1. Липсата на обективна информация за различните професии и на себепознание са основен фактор, оказващ трудност при избора на бъдеща професия.
2. Кариерното ориентиране е важен въпрос както за момчетата, така и момичетата, следователно няма да има разлики в общото ниво на трудностите, с които се сблъскват.

Метод на изследване:

- Ревизиран вариант на теста за определяне на трудностите при избор на професия [CDDQr] въпросник за трудностите при избор на професия ревизирана версия.
- Авторова тренинг методика за преодоляване на трудностите при юношите.

2. Адаптиране на методиката за изследване трудноститев при избора на кариера

Основни характеристики

Извадката на изследването се състои от 248 ученици в Гимназията с преподаване на чужди езици – гр. Плевен (N = 248), от които 90 (36.3%) са момчета и 108 (43.5%) са момичета. 50 (20.2%) анкетирани лица не са посочили пол. Учениците са на средна възраст 16 години (SD = 0,76; Range = 15-17). По-голямото относително тегло на жените в извадката е отчасти резултат от

метода на извадката и на относително голямото тегло на лица, пожелали да не отбележат нито един от посочените отговори на въпроса за пол.

Таблица 1. Брой изследвани лица и процентни съотношения по пол, възраст и тип училище.

Характеристики на извадката	Брой изследвани лица	%
Пол		
Момичета	90	36,3
Момчета	108	43,5
Не са посочили	50	20,2
Възраст		
15 г.	57	23
16 г.	102	41,2
17 г.	89	35,8

Описание на оригиналната методика

отделен параграф за въпросника за трудности при взимане на кариерно решение ревизиран.

Въпросникът за трудностите при взимане на решение за кариерата е ревизиран. Учениците са отговорили на 34 твърдения от въпросника тест за определяне на трудностите при избор на професия, от които 32 айтема по различните дименсии, а айтеми 7 и 12 са за валидизация. Общият резултат за трудностите може да бъде получен чрез сумиране на резултатите за всички професионални области. Gati, Krausz и Osipow[122] тестват първоначалната конструкция и едновременно валидността, като установяват задоволителността на оцененките на използвания клъстерен анализ.

Gati и Saka [156] намаляват твърденията във въпросника от 44 теста за

определяне на трудностите при избор на професия до 34 и ги адаптират на ниво, достъпно за използване от гимназисти. Тези промени се основават на резултатите от анализите на твърденията, в които се смесват силно корелирани твърдения.

За събирането на данни е използван въпросник за трудностите при взимане на решение за избора на кариера Gati, Krausz , и Osipow[122]. Въпросникът, изследващ трудностите при взимане на решения по отношение на кариерата, се състои от 34 айтема. Те се оценяват по деветбална Ликертова скала (1 - не се отнася за мен; 9 - напълно се отнася за мен).

Авторите на методиката съобщават за нива на надеждност за теста в рамките от ,63 до ,95. Коефициентът на надеждност за целия въпросник е ,94. съответно за скалата липса на информация е ,95, а за скалата противоречива информация ,89 , но за скалата липса на готовност е ,63. Редица други автори съобщават за подобни резултати Albion и Fogarty [81].

При настоящото изследване нивата на надеждност на въпросника са в границите от ,65 до ,90, като коефициентът Алфа на Кронбах за целия въпросник е ,88. Очаквано стойностите за скалата липса на готовност са най-ниски - ,65, което е в рамките на допустимото за този инструмент.

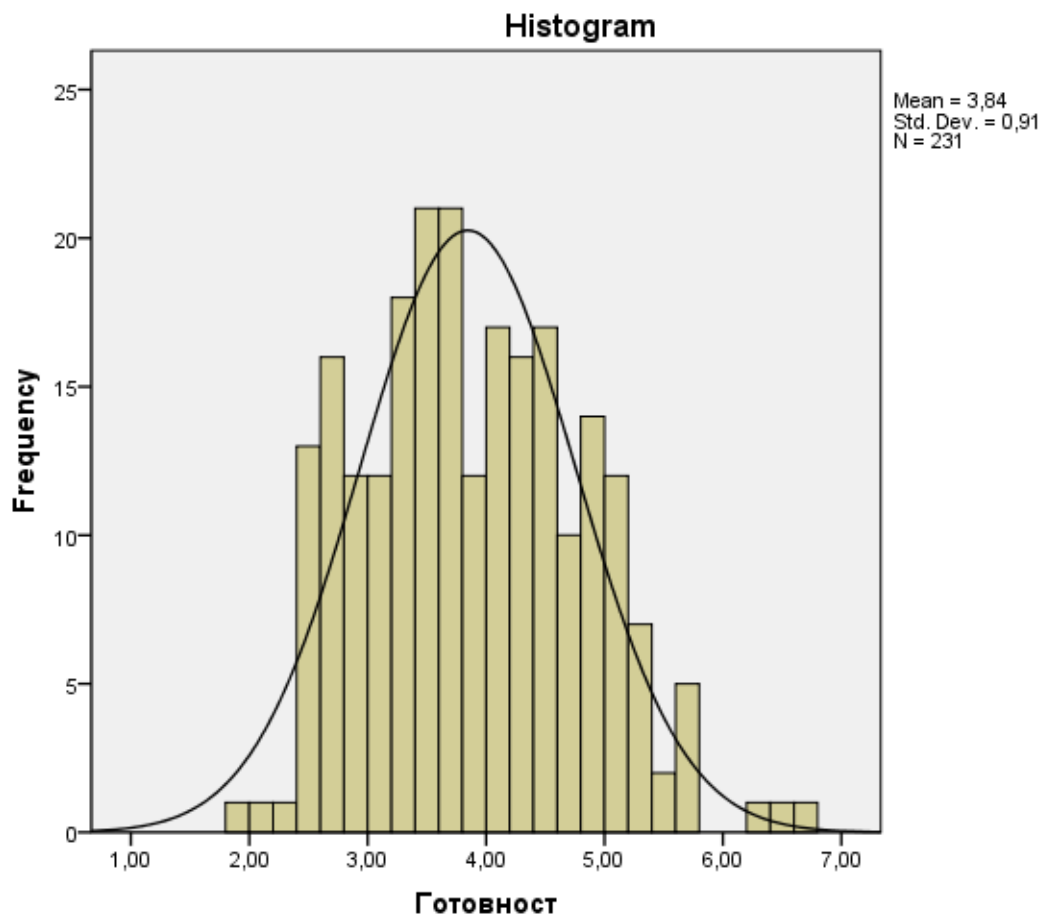
Таблица 2. Описателни данни и нива на надеждност за въпросника за трудности при избор на кариера (N=248).

Скала	M	SD	Алфа на Кронбах	M*	SD*	Алфа на Кронбах*	M**	SD**	Алфа на Кронбах**
CDDQ-R	3,47	0,81	,88	4,61	,73	,95	3,60	1,32	,95
липса на готовност	3,84	0,91	,65	4,50	,71	,79	4,16	1,02	,63
липсата на мотивация	3,4	1,43	,71	4,08	0,98	,74	2,72	1,52	,53
общата нерешителност	4,01	1,46	,75	4,68	,93	,70	4,52	1,73	,69
дисфункционални вярвания	4,06	1,36	,58	4,75	,94	,81	5,11	1,57	,40
липсата на информация	3,42	1,16	,90	4,60	,81	,91	3,60	1,78	,95
за процеса на взимане на решение	3,54	1,42	,83	4,90	,83	,74	3,63	2,08	,86
за себе си или недостатъчно себепознаване	3,49	1,49	,86	4,46	,88	,76	3,51	1,88	,91
за професиите и изискванията за тях	3,55	1,36	,74	4,58	,94	,65	3,96	2,15	,88
за начините за получаване на информация	3,05	1,31	,52	4,45	,97	,71	3,22	1,87	,66
противоречива информация	3,77	0,56	,85	4,70	,88	,87	3,27	1,45	,89
ненадеждна информация	3,29	1,25	,72	4,60	,89	,65	3,34	1,72	,79
вътрешни конфликти	3,34	1,25	,76	4,63	1,05	,77	3,57	1,59	,75
външни конфликти	2,97	,45	,78	4,90	1,06	,64	2,64	1,90	,88

*данните са от повторното тестиране през 2014 година

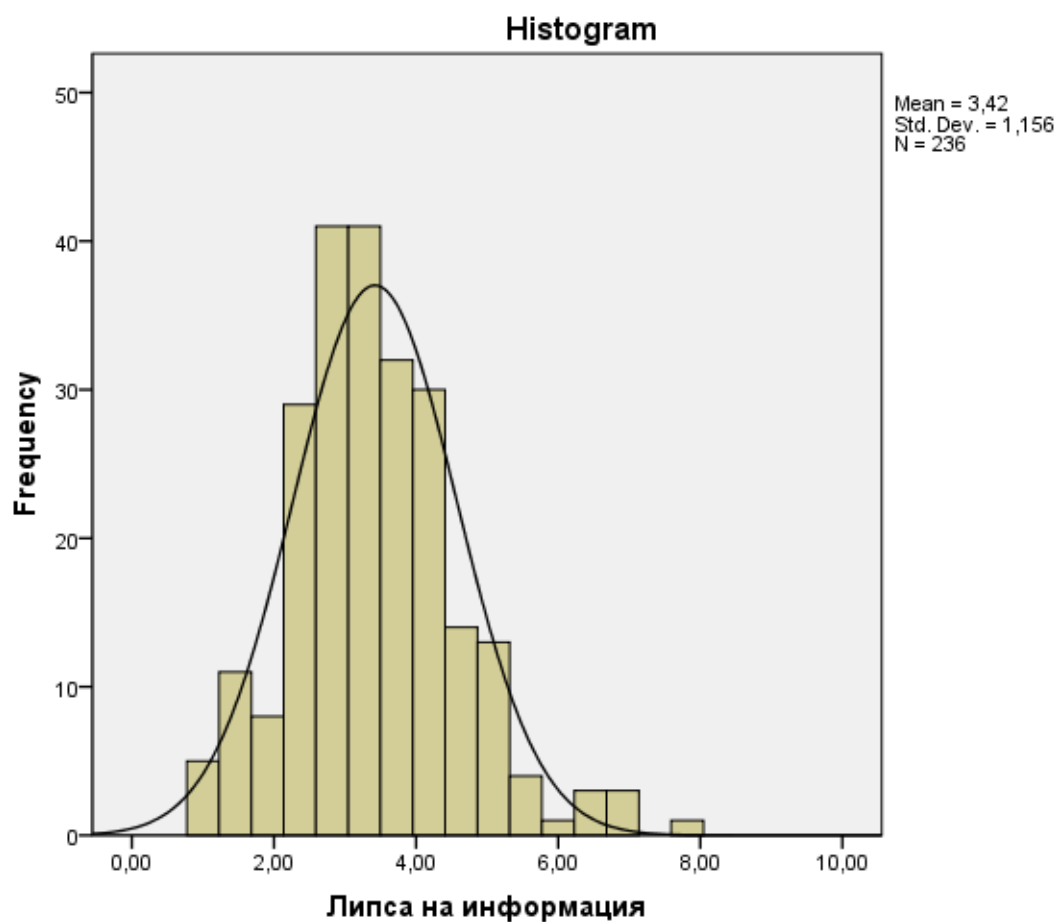
**данните са от извадка, използвана от Гати, Краузс и Осипол, използвана за валидизация на CDDQ

Хистограмата на разпределението по скала Липса на готовност със средна стойност 3,84 и стандартно отклонение 0,91 е представена на фигура 3. Мерките за асиметрия ($,313$) и ексцес ($-,339$) показват, че разпределението е близко до нормалното, по-ниска и широка крива от нормалната.

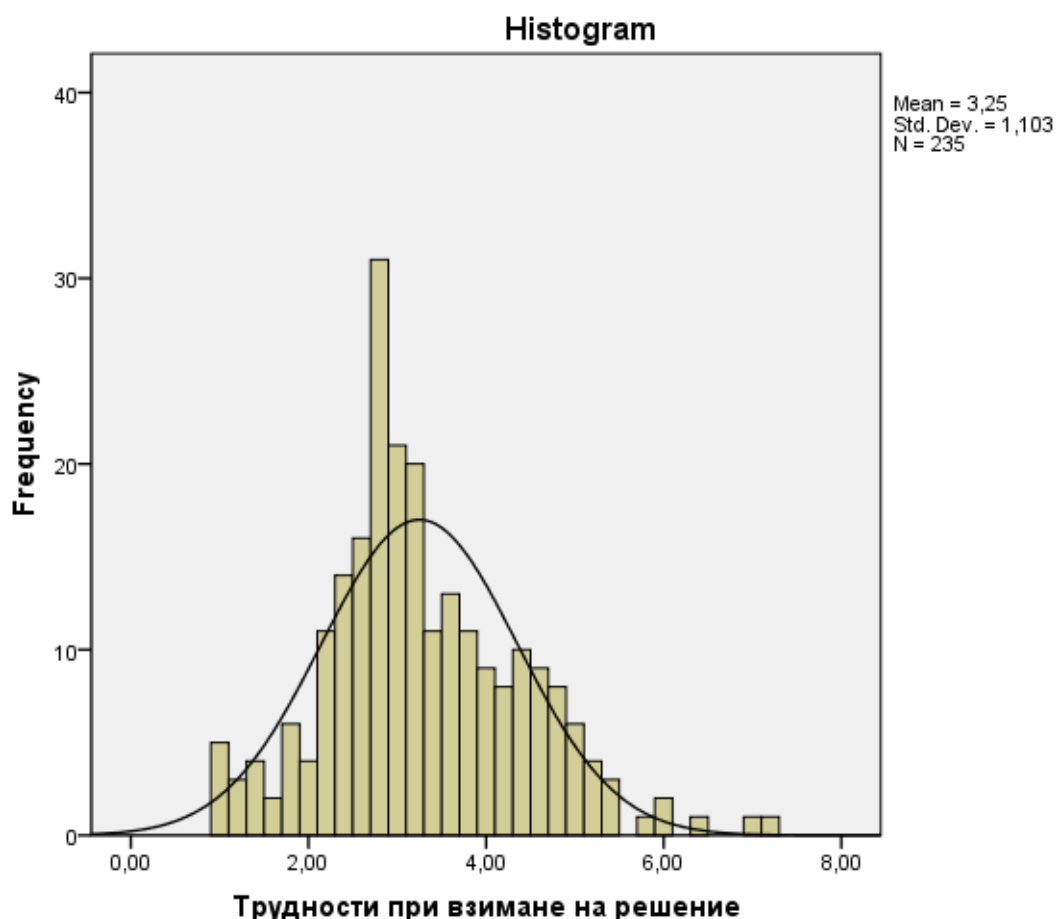
Фигура 3. Хистограма на разпределението по скала Липса на готовност

Хистограмата на разпределението по скала Липса на информация със средна стойност 3,42 и стандартно отклонение 1,156 е представена на фигура 4. Мерките за асиметрия (,598) и ексцес (1,094) показват, че разпределението е близко до нормалното, с тенденция на превес на ниските стойности, по-висока и по-тясна крива от нормалната.

Фигура 4. Хистограма на разпределението по скала Липса на информация

Хистограмата на разпределението на скала Трудности при взимане на решения със средна стойност 3,77 и стандартно отклонение 0,56 е представена на фигура5. Мерките за асиметрия (,539) и ексцес (,562) показват, че разпределението се доближава до нормалната крива, с тенденция към превес на ниските стойности и по-висока и крива и изтеглено дясно рамо от нормалната.

Фигура 5. Хистограма на разпределението по скала Трудности при взимане на решения

3 Анализ и интерпретация на резултатите от изследването. Процедура за адаптиране на методиката в български условия

Таблица 3. Корелационни връзки между скалите Липса на готовност, Липса на информация и Трудности при взимане на решение

	Готовност	Липса на информация	Трудности при взимане на решение
Липса на готовност		,339**	
Липса на информация	,339**		,509**
Трудности при взимане на решение		,509**	

** Корелационната значима е на ниво 0.01

Забележка: В таблицата не са отбелязани факторни тегла с абсолютни стойности, по-малки от .32

На база данните от таблица 3 установяваме съществуването на умерена

корелация между Липса на информация и Трудности при взимане на решение. А също така и слаба корелация между липса на информация и готовността.

От тези резултати може да се направят заключения за липса на достъп до информация или липса на мотивация за търсенето ѝ. Информираността е важен фактор, който влияе върху резултатността на личността. И въпреки че съществуват справочници и коментари във виртуалното пространство, младите хора предпочитат да се осланят на личния опит, на препоръките от близки и приятели. Информацията, която се дава, не е достатъчна да убеди личността да избере специалността или професията, не е конкретна и изчерпателна, не е убедителна. Трудностите не са малко, имайки предвид, че юношите знаят как да намират информация.

Трудностите не се изразяват само в достъпа до информация, но и в готовността да се направи избор за образование или професия. Готовността може да се опише на фона на развитието на юношите като способност, базирана на информираност и мотивация, да се направи промяна или избор за достъп до информираност. Професионалното реализиране за тях е награда за техните успехи, основани на личната мотивация. Ето затова младежта има редица трудности при избор на образование и професия.

Факторен анализ

Таблица 4. Факторен анализ на Въпросника за трудности при взимане на кариерно решение

Въпрос	1	2	3	4	5	6
Знам, че трябва да избира кариера, но аз нямам мотивация да направя такъв избор. Липса на мотивация за взимане на решение				,666		
Работата не е най-важното нещо в живота и следователно въпросът за избора на кариера не ме притеснява много. Липса на мотивация за взимане на решение				,523		
Не съм избрал/а кариерата си досега, защото вярвам, че времето ще ми покаже "правилния" избор на кариера. Липса на мотивация за взимане на решение	,616					

Въпрос	1	2	3	4	5	6
Обикновено ми е трудно да вземам решение. Обща нерешителност					,555	
Обикновено чувствам, че се нуждая от потвърждение и подкрепа за моите решения от някого, на когото имам доверие. Обща нерешителност					,426	
Обикновено се страхувам от провал. Обща нерешителност			,448			
Очаквам, че започването на професия също така ще спомогне за решаване на личните ми проблеми. Дисфункционални вярвания			,440			
Вярвам, че има само една професия, която ми подхожда. Дисфункционални вярвания						,463
Аз очаквам, че чрез професията, която ще си избира, ще изпълня всичките си стремежи. Дисфункционални вярвания		,592				
Вярвам, че професионалният избор е еднократен избор и ангажимент за целия живот. Дисфункционални вярвания			,394			
Намирам, че е трудно да направя избор за бъдещата си професия, защото не знам какви стъпки трябва да предприема. Липса на информация за процеса на взимане на решение	,624					
Трудно ми е да взема решение за бъдещата си професия, защото не знам кои са факторите, които трябва да се вземат под внимание. Липсата на информация за процеса на взимане на решение	,677					
Намирам, че е трудно да взема решение за бъдещата си професия, защото не знам как да съчетая на информацията, която имам за себе си, с информацията, която имам за различните кариери. Липса на информация за процеса на взимане на решение	,695					
Намирам, че е трудно да взема решение за бъдещата си професия, защото все още не знам какви са професионалните ми интереси. Липса на информация за себе си	,747					
Намирам, че е трудно да взема решение за бъдещата си професия, защото не съм сигурен за професионалните си предпочитанията все още (например каква работна среда предпочитам). Липса на информация за себе си	,712					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото не разполагам с достатъчно информация за моите способности (например вербалните умения) и / или за моите личностни черти (например постоянство, инициативност, търпение). Липса на информация за себе си	,612					

Въпрос	1	2	3	4	5	6
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото не знам какви ще са моите възможности и / или личностни черти/ характеристики в бъдеще. Липса на информация за себе си	,653					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото нямам достатъчно информация за различните професии или специалности, които съществуват. Липса на информация за професиите и изискванията за тях	,640					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото нямам достатъчно информация за характеристиките на професиите и / или специалности, които ме интересуват (например търсенето на пазара, доход, възможности за кариерно развитие или изисквания за специалност, към която съм се насочил). Липса на информация за професиите и изискванията за тях	,474					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото не знам как ще изглеждат професиите в бъдеще. Липса на информация за професиите и изискванията за тях	,507					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото не знам как да получа допълнителна информация за себе си (например за моите способности или моите личностните характеристики). Липса на информация за начините за получаване на информация	,554					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото не знам как да получа точна и актуална информация за съществуващите професии и специалности или за техните характеристики. Липсата на информация за начините за получаване на информация	,559					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото постоянно променям своите предпочитания за професия. Ненадеждна информация	,606					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото имам противоречива информация за своите възможности и / или личностни черти (например аз вярвам, че съм търпелив, но другите смятат, че не съм търпелив). Ненадеждна информация	,665					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото имам противоречиви данни за съществуването на характеристиките и определено занятие или програма за обучение. Ненадеждна информация	,510					

Въпрос	1	2	3	4	5	6
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото съм еднакво привлечен от редица професии и е трудно за мен да избира сред тях. Вътрешни конфликти	,590					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото не ми харесва никоя от програмите, за които мога да бъда приет за професионално обучение. Вътрешни конфликти	,507					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото професията, от която се интересувам, включва дадена характеристика, която ме притеснява (например аз съм се интересувал от медицина, но аз не искам да уча в продължение на толкова много години). Вътрешни конфликти	,494					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото моите предпочитания не могат да бъдат комбинирани в една професия, а аз не искам да се откажа от нито една от тях (например аз бих искал да работя на свободна практика, но аз също желая да имам стабилен доход). Вътрешни конфликти	,509					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото моите умения и способности не съвпадат с тези, които се изискват от професия, която ме интересува. Вътрешни конфликти	,537					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото хора, които са важни за мен (като родители или приятели), не са съгласни с възможностите на кариерата, която харесвам. Външни конфликти	,450					
Намирам, че е трудно да взема решение за професията си, защото има противоречия между препоръките, направени от различни хора, които са важни за мен, за кариерата, която ми подхожда, и това, какви професионални характеристики трябва да ме ръководят в моето решение. Външни конфликти			,509			

Забележка: В таблицата не са отбелязани факторни тегла с абсолютни стойности, по-малки от .39

Факторният анализ чрез ротация на компонентите показва 6-факторна структура. Както е видно от данните в таблица 4, откроява се фактор, който има значими тегла от 22 от общо 32 въпроса, като тук се проявяват целите скали за липсата на информация и противоречива информация.

В първи фактор, който е липса на себепознания, влизат въпроси от няколко дименсии, а именно както следва в зависимост от тежестта им във

фактора:

липса на информация за себе си, липса на информация за процеса на взимане на решение, ненадеждна информация, липса на информация за професиите и изискванията за тях, липса на мотивация за взимане на решение, вътрешни конфликти, липса на информация за начините за получаване на информация и вътрешни конфликти.

Според таксономията за областите на трудности при взимане на решение тук откриваме въпроси от всички дименсии, включени в трудностите по време на процеса на взимане на решение, но също така присъстват и въпроси от дименсии, включени в трудностите преди началото на процеса на взимане на решение. Основната тежест тук е свързана с въпросите за себепознание и липса на информация за процеса за взимане на решение. След тях се нареждат въпросите за липса на информация за професиите и начина на получаване на допълнителна информация за тях. Следват въпроси от скалата за трудностите с противоречива информация, а именно подскалите за ненадеждна информация и вътрешни конфликти. От таблица 5 се вижда, че този фактор обяснява 14,5% от всички случаи.

Вторият фактор, който е заблуда за професионалната реализация, се състои само от един въпрос от подскалата за дисфункционални вярвания, към които могат да се отнесат 10,8% от вариациите в таблица 5. Според таксономията за трудности при взимане на решения тази подскала спада към липса на готовност за взимане на решение. Факторът показва липса на готовност от страна на юношата да реализира своите планове чрез наличие на нагласи и вярвания за професионалния си път, което от своя страна се оказва, както се вижда в изследването, пречка за цялостната реализация. Това може да се тълкува като отражения на все още непроменени нагласи в обществото за пълна идентификация на личността с професията, в която се реализира. Друго възможно тълкуване е отказ от съзряване и поемане на отговорност за собствените действия.

Трети фактор, който е борба на индивида с обществените нагласи, включва въпроси от подскали външни конфликти, обща нерешителност и дисфункционални вярвания. Този фактор обяснява 8,6% от вариациите в таблица 5. Според таксономията за трудности при взимане на решения в този фактор преобладават трудностите по време на процеса на взимане на решение за професионална ориентация. Тук се сблъскат както социални норми, така и личностни правила за това как да се вземе решение. Намесата на социалния кръг при взимането на решение оказва сериозно влияние върху сигурността у младия човек в своите възможности да вземе самостоятелно решение. Страхът от неуспех е сериозен фактор за взимане на решение. Страхът от провал и особено признаването му са трудност не само за избор на професия, но и за справяне с личните страхове. Открояват се и лични заблуди за постиженията, които може да достигне младият човек. Заблудата от решаване на проблема с избор на професия се поражда от митовете сред обществото за социалния статус на човек от дадена професия.

Четвърти фактор е отказ от съзряване според таксономията за трудности при взимане на решения. В този фактор преобладават трудностите преди началото на процеса на взимане на решение за професионална ориентация и той обяснява 7,3% от вариациите в таблица 5. Тук се виждат липса на интерес към избор на професия и изобщо изборът като такъв. Немотивираността може да се коментира като липса на лично виждане на професионално реализирана личност. Липсата на мотивация говори и за липсата на интерес към професионалното реализиране изобщо. Това показва не само за незаинтересоваността, но и за липса на цялостна информация, която да спечели доверието на младия човек и да събуди у него интерес към професиите и образованието.

Пети фактор, който е влияние на самооценка върху професионалния избор, включва подskalата за обща нерешителност, в която според таксономията за трудности при взимане на решения в този фактор преобладават трудностите преди началото на процеса на взимане на решение за професионална ориентация

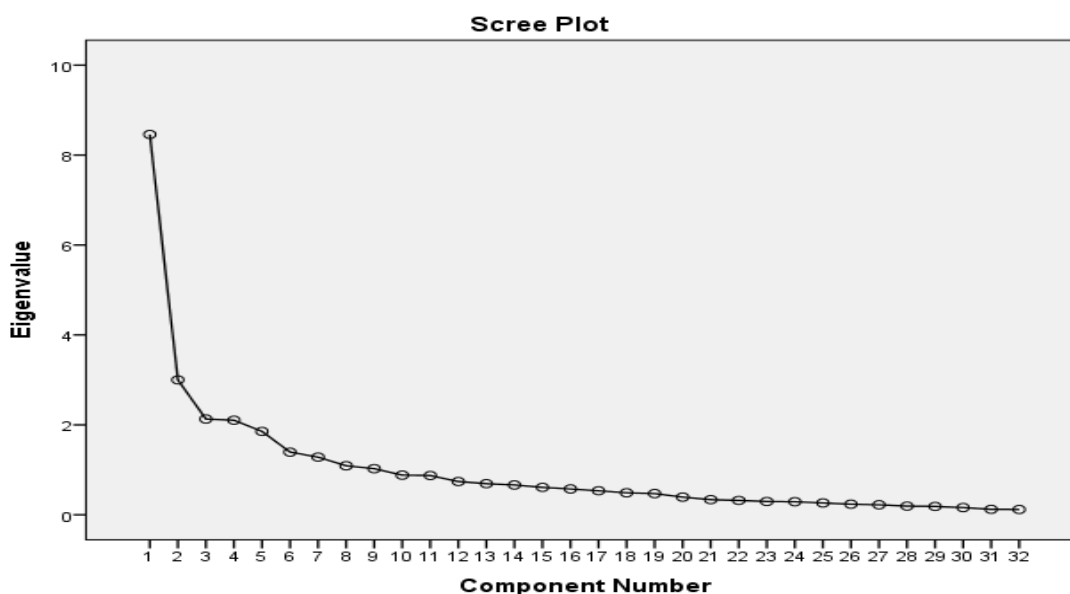
с обяснение на 6,3% от всички случаи в изследването в таблица 5. Нуждата от чуждото одобрение говори за нужда някой друг да вземе решение или нежелание за поемане на отговорност. Това показва неспособност за поемане на отговорност за своите постъпки и неготовност за отговаряне за действията си.

Шестият фактор, който е заблуди за професионалното развитие, се състои също само от един въпрос и той е подskalата за дисфункционални вярвания, към които могат да се отнесат 6,1% от всички случаи в изследването в таблица 5.

Общо шестте фактора обясняват 53,7% от изследванията. Това е видно от таблицата по-долу. Също може да се види в структурата на таблица 5.

Таблица 5. Процент на случаите в изследването, обяснени от всяка вариация и натрупаната им стойност

Вариация	Собствена стойност	Обяснена вариация %	Натрупвания на вариации %
1	4,643	14,509	14,509
2	3,458	10,807	25,316
3	2,768	8,649	33,965
4	2,341	7,314	41,279
5	2,021	6,315	47,595
6	1,961	6,129	53,723

Фигура 6. Скрипplot на факторите според данните от първичното изследване с методиката

От скрии плота се вижда, че се откроява един главен фактор и няколко вторични, които оказват влияние при избор на кариера от юношите. Възможно обяснение за това е относителната еднородност, която проличава от алфата на Кронбах.

Анализ на статистическата значимост на получените резултати от изследването по пол на респондентите

Таблица 6. Значимост на различията на получените резултати от изследването по пол на респондентите

	F	значимост*
Липса на готовност	,939	,333
Липса на информация	,105	,746
Противоречива информация	1,341	,248
CDDQ-R	,093	,760

* значима е на ниво 0.01

На база данните, получени от изследването чрез метода ANOVA със софтуерна програма PAWS 19 става ясно, че няма статистически значими разлики при трудностите за взимане на кариерно решение спрямо пола при респондентите. Тези данни се дължат на широко застъпено вече равенство на половете и преодоляването на патриархалния модел на семейството в процеса на глобализацията. Като допълнение на това заключение може да се включат и икономически фактори, свързани с нуждата от по-високи приходи в семейството, което води до семеен модел, при който и двамата партньори упражняват професия.

Анализ на статистическата значимост на получените резултати от изследването по възраст на респондентите

Таблица 7. Значимост на различията на получените резултати от изследването по възраст на респондентите

	F	значимост*
Липса на готовност	,766	,466
Липса на информация	,008	,992
Противоречива информация	1,990	,139
CDDQ-R	,080	,924

* значима е на ниво 0.01

На база данните, получени от изследването чрез метода ANOVA със софтуерна програма PAWS 19, става ясно, че няма статистически значими разлики при трудностите за взимане на кариерно решение спрямо възраст при респондентите, въпреки че се очаква при възрастовата група 14-16 години, според конструкта на изследването, да имат повече показатели при Липса на готовност за взимане на кариерно решение, в сравнение с респондентите на възраст 16-18 години. Няма възрастови различия при липса на информация и противоречива информация.

4. Експериментално проучване за пробирание на авторова методика за преодоляване на трудностите при професионалното ориентиране на юношите

Разработване на авторова методика за преодоляване на трудностите при професионалното ориентиране на юношите

Авторовата методика е разработена на база данните от изследването за първоначално пробирание на методиката за идентифициране трудностите при взимане на кариерно решение, проведено сред юноши от възростова група 14-16 години от Езикова гимназия град Плевен.

Модулите в авторовата методика са базирани на данни, получени от по-горе описания факторен анализ и се характеризират със следните черти:

Обучение за придобиване на допълнителни професионални знания

Първият модул се фокусира върху повишаване себепознанието и

повишаване информираността за различните професионални възможности. Съвременната тенденция в сферата на кариерното ориентиране се фокусира върху подобряване уменията за взимане на информирано решение от страна на индивида. Ключов компонент за взимане на такова решение е доброто себепознание. Друг елемент на този модул е повишаването на информацията за професионалните възможности чрез представяне на различни канали за достъп до достоверна информация за различните професии.

Обучение в комуникативни умения

Вторият основен модул е обучение за повишаване на комуникативните умения на юношите. Въпросът за избора на бъдещата професия е приоритет за гимназистите. Основното нещо за гимназиста е да не вземе грешно решение, да направи правилния избор, който да отговаря на личните интереси, способности, възможности.

Провеждането на обучение е един от начините да се даде възможност на ученици от гимназиите за разбиране целите на кариерното ориентиране и да планират дейността си в рамките на една бъдеща професия, както и изграждането на система от отношения с други хора.

Целта на обучението на междуличностното взаимодействие за тийнейджъри е да осигури комфортни условия за придобиване от участниците обучение в сферата на комуникативните умения и развитие на нов емоционален и интелектуален опит. Това обучение е насочено към изучаване на общите характеристики на процеса на комуникация.

Провеждане на експеримент и пробиране на авторова методика за тренинг обучение на юноши за справяне с фактори, оказващи негативно влияние при избор на професия

Основната цел на експеримента е да установи дали обучението на групата ще окаже влияние върху факторите, определящи избора на професия, според

изследване, поведено с методиката за определяне на трудностите при избор на професия.

В конкретния експеримент за зависима променлива се възприемат фактори, оказващи отрицателно влияние при избор на професия, а за независима - методика за обучение на юноши за справяне с фактори, оказващи негативно влияние при избора на професия.

Резултати от проведено пробиране на авторова тренинг програма за преодоляване на бариерите при избор на професия

Експериментът е планиран и проведен в периода януари-февруари 2014 година. Мястото на провеждане на експеримента е Гимназията с преподаване на чужди езици – гр. Плевен. Чрез гнеzdови подбор бяха избрани класове, които да представляват експериментална и контролна група. За експериментална група беше избран 10. Б клас, а за контролна 9. В клас. Тестирането и провеждането на обучението бяха проведени на 21. февруари 2014 година.

Статистическа обработка на данните от проведения експеримент

Получените данни са обработени със софтуерен пакет PAWS 19, използвайки t-критерия на Стюдънт за независими извадки.

Дескриптивните статистики на скалите и статистически значимите разлики на трите основни дименсии за двете групи преди преминаване на обучението не показват критично високи или занижени стойности за двете групи.

На база на данните от първото тестиране (при което няма нито завишени, нито занижени стойности) и имайки предвид, че средните стойности са около средата на скалата със сравнително малко отклонение (около 4,5 бала), можем да направим следното заключение: има сравнително нормално разпределение на стойностите от двете групи.

При провеждането на изследването на двете групи преди и след обучението се очакваше данните да са приблизително еднакви преди обучението. Това показва, че няма разлика в началните нагласи в двете групи спрямо трите основни дименсии.

Очаквано описателните данни са приблизително еднакви и на база данните

от таблица 8 се вижда, че няма статистически значима разлика в данните от двете групи преди преминаването на тренинг обучението от страна на експерименталната група. Таблица 8 ни представя описателните данни на контролната и експерименталната група преди провеждането на тренинг обучението. Тези данни регистрират приблизително еднакво мислене на тестираните участници за кариерното им ориентиране и бариерите, които стоят пред тях за взимане на решение. При двете групи се забелязват средни стойности на тежестта на различните дименсии според таксономията на Краулс Осипол и Гати за трудности при взимане на кариерно решение.

Таблица 8. Медианата и стандартното отклонение на трите основни дименсии за двете групи преди преминаване на обучението

Дименсии	Група	Брой участници	Медиана	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
липса на готовност	експериментална	26	4,5331	,82955	,16269
	контролна	25	4,4711	,56186	,11237
липсата на информация	експериментална	26	4,5625	,88146	,17287
	контролна	25	4,6308	,74919	,14984
противоречива информация	експериментална	26	4,6496	,93941	,18423
	контролна	25	4,7667	,83508	,16702

Очаквано описателните данни са приблизително еднакви и на база данните от таблица 9 се вижда, че няма статистически значима разлика в данните от двете групи преди преминаването на тренинг обучението от страна на експерименталната група. Таблица 9 ни представя описателните данни на контролната и експерименталната група преди провеждането на тренинг обучението. В тази таблица са представени данни от изследване, извършено след провеждане на тренинг обучението на експерименталната група. Стойностите регистрират разлики в описателните данни на двете групи. В тази таблица, при експерименталната група, се вижда занижаване на тежестта на дименсиите, към които е насочена авторската методика. Докато в контролната група не се забелязват промени при вторично тестиране.

Таблица 9. на медианата и стандартното отклонение на трите основни дименсии за двете групи след преминаване на обучението

Дименсии	Група	Брой участници	Медиана	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
липса на готовност	експериментална	26	3,7575	,41295	,08099
	контролна	25	4,4844	,53438	,10688
липсата на информация	експериментална	26	3,4095	,32760	,06425
	контролна	25	4,7800	,62757	,12551
противоречива информация	експериментална	26	5,6970	,43524	,08536
	контролна	25	4,9022	,81902	,16380

На база данните (от таблица 10) от тестирането, проведено преди тренинг обучението, не се забелязва промяна в средните стойности по трите дименсии за експерименталната група. Таблица 10 подкрепя данните от таблица 8, т.е. на база на анализ на Т-критерий на Фишер се забелязва, че няма статистически значима разлика между данните на двете групи преди провеждане на тренинг обучението.

Таблица10 на корелация между трите основни дименсии за двете групи преди преминаване на обучението*

Преди провеждане на обучението	Значимост	Разсейване на модата	Разсейване на стандартното отклонение
липса на готовност	,757	,06201	,19920
липсата на информация	,767	-,06833	,22951
противоречива информация	,641	-,11709	,24925

* *значима е на ниво 0.05*

На база данните (от таблица 11) от тестирането, проведено след тренинг обучението, се забелязва промяна в средните стойности по трите дименсии за експерименталната група. Таблица 11 подкрепя данните от таблица 9, т.е. на база на анализ на Т-критерий на Фишер се забелязва, че има статистически значима разлика между данните на двете групи след провеждане на тренинг обучението.

Таблица 11 на корелация между трите основни дименсии за двете групи след преминаване на обучението*

Наименование на факторите	Значимост	Разсейване на модата	Разсейване на стандартното отклонение
липса на готовност	,000	-,72697	,13342
липсата на информация	,000	-1,37054	,13940
противоречива информация	,000	,79479	,18265

* *значима е на ниво 0.05*

На база на данните от първото тестиране (при което няма нито завишени, нито занижени стойности) и имайки предвид, че средните стойности са около средата на скалата със сравнително малко отклонение, можем да направим следното заключение: има сравнително нормално разпределение на стойностите от двете групи.

При провеждането на изследването на двете групи преди и след обучението се очакваше данните да са приблизително еднакви преди обучението. Това показва, че няма разлика в началните нагласи в двете групи спрямо десетте фактора.

5. Изводи и ограничения на изследването. Насоки за бъдещи изследвания

На база на резултатите от настоящото изследване се регистрират следните изводи: липсата на обективна информация за професиите и образованието, респективно, води до усещане на несигурност и нерешителност у младите хора. Способностите им за анализ на събитията са в противовес с възможността за достъп до информация за избраната професия.

Успоредно с тези изводи и като следствие на по-горе посочените, се откроява проблемът за себепознанието или липсата на информация за себе си. Това е решаващ фактор за личностното и професионалното развитие и реализиране на младия човек. Сблъскването с него създава трудности и несигурност, объркване и неспособност за взимане на решения за себе си и своите планове.

Посочените основни фактори липса на информация и липса на

себепознание не само са коректив за бъдещото развитие на младите хора, но и пример за следващото поколение. Последиците от поведението на настоящото поколение се отразява върху поведението на следващото.

Интересен извод се оказва липсата на разлика при половете и трудностите за взимане на решение за кариера. Особеността на този резултат е може би в това, че настоящото поколение не е натоварено със стереотипите на предхождащото. Интересен е фактът, че самите младежи помежду си не отличават пола от личностните качества, а точно обратното – приемат личностните качества и умения преди половете различия.

На база проведения психологически експеримент се доказва ефективността на съставената от автора методика за тренинг обучение, целяща преодоляването влиянието на негативните фактори, идентифицирани при факторния анализ. Също така се стига до извода, че подобен инструментариум може да бъде използван както в училищна, така и извънучилищна среда от различни специалисти в сферата на подпомагането взимането на решение за бъдещата професия при юношите. Но трябва да се има предвид, че този инструментариум има своето ограничение, изразяващо се в определяне на факторите с най-голяма тежест, а именно факторите липса на себепознание и липса на информираност.

Ограничения на изследването

При интерпретацията на резултатите и заключенията от това изследване следва да се имат предвид някои ограничения, част от които биха могли да се избегнат при моделиране на бъдещи изследвания в областта. Първо, извадката не е формирана според изискванията за репрезентативност за цялата страна. Второ, тъй като са изследвани само училища в град Плевен, все още не може да се правят генерализирани изводи за юношите от страната. Освен това, въпреки че настоящото изследване е показало статистически значима корелация между липсата на информация и основно информация за себе си и противоречивостта на съществуващата информация в процеса на взимане на решения, въпросът за причинно-следствените връзки между тези понятия остава без отговор. Това е

дискусионен въпрос, върху който съществуват многобройни изследвания, подкрепящи тезата, че себепознанието и личната ефикасност предхождат кариерната нерешителност. Съществуват и фактори, подкрепящи тезата за липса на причинно-следствена връзка и че са намесени други фактори като професионални интереси, цели и очаквания на резултатите. Въпросът за такава причинно-следствена връзка се нуждае от допълнителни научни изследвания.

Насоки за бъдещи изследвания

От проведеното научно изследване в областта на трудностите за взимане на кариерно решение може да се направят следните препоръки:

Трябва да се пробира ефективността на използване на теста за определяне на трудностите при избор на професия в практиката за кариерно ориентиране при определяне нивото на трудности за други възрастови групи. Тази методика може да се използва по-често за подрастващите при определяне трудностите за взимане на кариерно решение.

По-нататъшните изследвания трябва да се провеждат с помощта на тест за определяне на трудностите при избор на професия с различни групи от обществото от специалисти в областта на кариерното ориентиране, които работят с различни подходи за професионално ориентиране. В допълнение, повече променливи като пол, възраст и семейно положение на родителите, могат да бъдат въведени във фокуса на бъдещите проучвания, за да се изготвят допълнителни сравнения.

Изследователският проект и методологията може да бъдат възпроизведени в бъдещите проучвания за сравнение на трудности при взимане на решения от юноши с тези на лица в други стадии на своето кариерно развитие.

В бъдещите проучвания може да се сравни ефективността на теста за определяне на трудностите при избор на професия с други инструменти за измерване на ключови аспекти на кариерната нерешителност.

Заклучение

Резултатите от това проучване подкрепят хипотезата, че няма различия между младите мъже и жени в трудностите, пред които са изправени, когато правят избор на кариера. Не бяха установени различия при момчетата и момичетата в нивото на кариерна нерешителност. При тълкуването на тези резултати е важно да се отбележи, че данните са базирани на самостоятелно отчетените данни, на обективно измерване на действителното знание за кариерата на момчетата и момичетата. Независимо от това тези резултати показват, че кариерните консултанти трябва да поставят еднакво важен акцент върху осигуряването на информация за бъдеща кариера на момичета и момчета. През последните години постепенно нараства процентът на учениците в международен план, които се характеризират с кариерна нерешителност. Това е видно от настоящото изследване, както и от декларациите на по-голямата част от учениците, че са пред трудности при взимане на решения за избора на кариера поради липса на информация за себе си или за професиите. Резултатите от настоящото изследване показват също, че липсата на познание води логично до по-високо ниво на когнитивен дисонанс, свързан с дисфункционални вярвания.

От изследването на учениците може да направим заключение, че всяка форма на професионален опит би помогнала за повишаване на себепознанието, техните възможности и интереси и улеснява процеса на взимане на решения. На фона на тези твърдения професионалният опит би подпомогнал процеса на взимане на решение за кариера, тъй като спомага за предотвратяването появата на трудности, които могат да произтекат от липсата на информация за себе си, за самия процес и начините за търсене на информация.

Цялостният опит на учениците при взимане на решение спомага за срещане на по-малко трудности при взимането на решения, особено когато процесът на реализиране на професионалната сфера е свързан с тяхната образователна степен и отговаря на техните интереси. За това се изисква да има достатъчно самопознание и психологическа стабилност и по-малка зависимост

от другите и по-ефективно противопоставяне на трудности и дилеми, свързани с взимане на решения за кариера. Това заключение засилва мнението, че един от източниците на нерешителност е стойността на неяснотата, което означава, че вероятно целите на лицето не са ясни. Също така това заключение подкрепя становището, че за да се избере подходяща професия, е необходимо не само да има съответната информация, но и да се помогне на младия човек да реализира своите интереси.

Като се имат предвид отговорите на юношите, както и резултатите от изследването, очевидно е, че консултирането на юношите в процеса на кариерното ориентиране ще окаже ключово влияние за намаляване на нивото им на трудност при взимането на решение.

От съществено значение е, че трудностите, които бяха повлияли на респондентите за взимане на решение в юношеството, засягат нивото им на кариерна нерешителност и способността да направят информиран избор за кариера, което би могло да има дълготрайни последствия в живота на индивида. Ясно е, че преходът от средното училище към висшето образование или пазара на труда има потенциал да предизвика голяма част от кариерната нерешителност сред юношите, тъй като те са принудени да ограничат безбройните възможности за кариера, за да изберат област, която най-добре отговаря на техните личностни способности, умения и стремежи за бъдещето. Кариерното ориентиране може успешно да бъде подпомогнато от съветници, консултиращи подрастващите в този период на преход.

III. НАУЧНИ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ

- Направен е анализ на психологически подходи за изследване на психологическите фактори, оказващи негативно влияние сред учениците (15–17 години).
- При реализиране на емпиричното изследване е открита спецификата на най-важните психологически фактори, оказващи трудности при избор на професия сред юношите.
- Апробиран е психологически инструментариум, който може да бъде използван при диагностична оценка на трудностите, оказващи влияние при взимане на кариерно решение.
- Създадена и апробирана е авторова методика за подпомагане на професионалната ориентация на юношите.
- Показана е ролята на психолога консултант за преодоляване на трудностите при избор на професия сред ученици от средния курс на обучение и осъществяване на оптимален избор на професия от тях.
- Достигнатите обосновани изводи ще са полезни за социалната практика, за работата на училищните психолози, кариерните консултанти и учителите при работата им с ученици в областта на професионалното ориентиране.

IV. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Цанов, И. Професионално самоопределение на младежите. // Т. 2. Десета международна научна конференция. Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна, 2011

Цанов, И. Различни гледни точки в социално-когнитивната кариерна теория. В: международна научна конференция. // Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна, 2012

Цанов, И. Преглед на теориите за кариерно развитие. // Научен алманах на ВСУ “Черноризец Храбър”, 2012

Цанов, И. Въздействие на кариерното консултиране върху общественото развитие. // Приложна психология и социална практика – сборник доклади, ВСУ „Черноризец Храбър“, 2013

Цанов, И. Трудности при взимане на кариерно решение при юноши. // Приложна психология и социална практика – сборник доклади, ВСУ „Черноризец Храбър“, 2014

Цанов, И. Факторен анализ на данните от CDDQr сред юноши на възраст 15–17 години. // Приложна психология и социална практика – сборник доклади, ВСУ „Черноризец Храбър“, 2014